

siyosati davlat byudjeti manfaatlari bilan bir qatorda korxonalar investitsion jozibadorligini ham hisobga olishi lozim.

Soliq stavkalarini belgilashda: xalqaro bozor narxlarining o'zgaruvchanligi; qazib olish tannarxi; loyiha rentabelligi; moliyaviy risk darajasi kabi omillar inobatga olinishi maqsadga muvofiqdir. Natijada, muvozanatli fiskal siyosat tog'-kon sanoati barqaror rivojlanishini ta'minlab, davlat va investorlar manfaatlari o'rtasida optimal nisbatni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Shavkat Miromonovich Mirziyoyev. Zamonaviy va yangi O'zbekiston. - Toshkent: "O'zbekiston", NMIU, 2024.- 560 b*
2. *Shavkat Miromonovich Mirziyoyev. Asarlar. 1-jild. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz".*
3. *Tilovov, T.S. Tog'-kon sanoati iqtisodiyoti. Toshkent:Iqtisodiyot nashriyoti, 2020.*
4. *Vahobov, A.V., Jo'rayev, T.Q. Soliqlar va soliqqa tortish. – Toshkent: Sharq, 2019.*
5. *International Monetary Fund. Fiscal Regimes for Extractive Industries: Design and Implementation. – Washington, D.C., 2012.*
6. <https://lex.uz/docs/-4674902>
7. www.stat.uz
8. www.soliq.uz

DAVLAT FISKAL (BYUDJET-SOLIQ) SIYOSATINING NAZARIY JIHLARI

Asatullayev Xurshid Sunatullayevich

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti "Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrasida mudiri,
i.f.d., professor*

Jahon uzra geosiyosiy ziddiyatlar va savdo-sotiqdagi murakkabliklar, tabiiy iqlim sharoitlarining o'zgarishlari, davlatlar o'rtasidagi qarzdorlik muammosiga qaramay 2025-2026 yillarda dunyo iqtisodiyotining barqaror o'sishi prognoz qilinmoqda. Lekin, 2025 va 2026 yillarda global iqtisodiy o'sish 3,3 foizni tashkil etishi 2000-2019 yillardagi tarixiy o'sish sur'ati o'rtacha 3,7 foizdan past ekanligi ko'rsatilmoqda¹⁷⁰. Aynan, davlatlar moliyaviy barqarorlik va byudjet mustahkamligiga erishish uchun pul-kredit siyosatini yumshatishlari¹⁷¹, fiskal siyosat qanday bo'lmasin davlat qarzini barqaror traektoriyaga qo'yish uchun konsolidatsiyani ta'minlashi va vaziyatga yanada moslashuvchan javob berish uchun zarur bo'lgan maydonni tiklashi kerak. Shu sababdan jahonning aksariyat mamlakatlarida iqtisodiy tanglik holatlarini yumshatish va moliyaviy barqarorlikni taminlashda davlat fiskal (byudjet-soliq) siyosatini takomillashtirish hamda iqtisodiy faollikka qaratilgan ilmiy nazariya asoslarini chuqur o'rganishni taqozo etadi.

O'zbekistonda islohotlarning yangi bosqichida davlat fiskal (byudjet-soliq) siyosatining iqtisodiy faollikka qaratilgan dastak va vositalaridan oqilona foydalanish orqali «...barqaror iqtisodiy o'sish orqali aholi farovonligini ta'minlash», bu sohada

¹⁷⁰ <http://www.forecast.ru/ARCHIVE/Presentations/DBelousov/WESP2025.pdf> Мировое экономическое положение и перспективы 2025 16 января 2025 г.

¹⁷¹ International monetary fund world economic outlook international monetary fund Global Growth: Divergent and Uncertain 2025 Jan.

«2030 yilga qadar iqtisodiyot hajmini 2 barobar oshirish va «daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar» qatoriga kirish» masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ammo, respublikada olib borilayotgan islohotlar orqali so'nggi besh yilda qator ijobiy natijalarga erishilgan bo'lishiga qaramasdan, davlat qarzi va davlat byudjet taqchilligining tobora oshib borishi hamda iqtisodiyot tarmoqlaridagi nomutanosibliklarning mavjudligi sababli barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlashda davlatning fiskal (byudjet-soliq) siyosatini takomillashtirish masalasi eng dolzarb muammolardan biri sifatida qolmoqda.

Iqtisodiyot ilmi taraqqiyoti davrida davlatning byudjet-soliq siyosatining mohiyatiga bo'lgan yondashuvlar bir necha bor ko'rib chiqilgan va turlicha talqin qilingan. Barchamizga ma'lumki, iqtisodiy adabiyotlarimizda soliqlar, soliq siyosati, soliq stavkalari, davlat daromadlari, davlat xarajatlari kabi tushunchalar juda tez-tez ishlatiladi. Iqtisodiy tafakkurning rivojlanish bosqichlarini davlatning byudjet-soliq siyosatining mohiyatini belgilashda moliyaviy siyosatning shakllanishi va rivojlanishiga ilmiy maktab yoki yo'nalishlarning qo'shgan hissasini o'rganishga asoslanadi. Mahalliy va xorij tadqiqotlarining keng doirasi fiskal siyosatning mohiyatini o'zgartirishning turli yondashuv jihatlariga bag'ishlangan. Dastlabki, iqtisodiy ta'limotlardan merkantilizm iqtisodiy tafakkuri shakllanishining fundamental bosqichini moliya siyosatining mohiyatiga alohida urg'u beradi. Eramizdan avval XVI asrdagi merkantilistlarning asosiy xizmatlari fiskal siyosatni davlat daromadlari va xarajatlarini boshqarishga qaratilgan siyosat sifatida belgilashga urinish bo'lib, daromadning asosiy manbalari domenlar, do'st va ittifoqchi davlatlarning berilgan sovg'alari hamda yig'imlari, o'lpon, tovarlar eksporti, importi uchun bojxona to'lovlari, savdodan olingan daromadlardir. Shundan ko'rinadiki, soliqlar o'sha paytlarda ham asosiy daromad manbai bo'lmagan. Shuningdek, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi faqat yer islohoti moliyasi sifatidagi byudjet-soliq siyosati bilan cheklangan.¹⁷² Shunday qilib, klassik iqtisodiy maktabning fiskal (byudjet-soliq) siyosatining iqtisodiy mohiyatiga qo'shgan hissasi quyidagicha: fiskal (byudjet-soliq) siyosat davlat va xususiy sektor o'rtasida mablag'larning qayta taqsimlanishiga olib keladi va byudjet uning quroli bo'lib, uning yordamida davlat o'z funksiyalarini bajarish uchun moliyaviy ta'minotni shu orqali amalga oshiradi. Fiskal siyosati rivojlanishi keyingi bosqichining eng muhim namoyondasi bu shakl shubhasiz J.M.Keyns va uning iqtisodiy maktab vakillaridir. Ular fiskal siyosatni iqtisodiyotni o'z-o'zini tartibga solish mexanizmining mavjudligini shubha ostiga qo'yadilar, bu bilan yalpi talab hajmiga fiskal siyosat vositalari, ya'ni soliqlar va davlat xarajatlari orqali ta'sir ko'rsatish iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligini ko'rsatib o'tadilar. J.M.Keynsning fikricha, zamonaviy bozor iqtisodiyotining nomukammalligi to'liq bandlik darajasida barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlamay olmaydi, shuning uchun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarur bo'lib, uning vositalaridan biri iqtisodiy o'sishga kuchli ta'sir ko'rsatadigan, iste'molga moyillikni rag'batlantirish va aholi bandligini oshirishga qaratilgan fiskal siyosatdir,-deb ko'rsatadi. J.M.Keyns investitsion faollikni rag'batlantiradigan soliq imtiyozlarining sezilarli miqdorini ta'kidlaydi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, iqtisodiy o'sish davrida soliqlarni ko'paytirish, tanazzul davrida esa aksincha, kamaytirish kerak,-deb hisoblaydi. Soliqlarni pasaytirish iqtisodiyotning kutilmagan zarbalarga uchramaslik uchun eng istiqbolli bo'lgan tarmoq

¹⁷² Молия сиёсати, солиқлар ва солиққа тортиш. Таҳрир кенгаши Беганов В. ва бошқ. Т.Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998; Шодмонов ва бошқ. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. Т. ДИТАФ 2001; Носова С.С. Экономическая теория: краткий курс. Учеб. пособия.-М.:Гуманит. Изд. Центр Владос, 2001.

monopoliyalari va korxonalar uchun soliq imtiyozlarini oshirishdan iborat. Daromad solig'i avtomatik stabilizator bo'lib, o'sish davrida o'sib borayotgan daromadning ko'proq ulushini davlat byudjetiga olib qo'yishni ta'minlashga qodir bo'ladi, bu esa talabni cheklaydi va pasayish davrida daromadlarning pasayishini hisobga oladi¹⁷³. Keynshilik qarashlariga sodiq qolgan P.Samuelson (XX—XXI-asrlar) soliqlar iqtisodiy o'sish va barqarorlikni rag'batlantirish, shuningdek, ishsizlik va inflyatsiya darajasini pasaytirishga yordam beradi, deb bir vaqtning o'zida fiskal siyosatni iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim vositasi,- deb hisoblaydi. Moliyaviy siyosatning mohiyati haqidagi g'oyalari rivojlanishining navbatdagi bosqichi taklif iqtisodiyoti maktabi bo'lib, uning vakili A.Laffer (XX-XXI asrlar) hisoblanadi. Keyns maktabi qarashlaridan farqli o'laroq, u soliq stavkalari ta'sirida bo'lgan yalpi taklifning rolini ta'kidlaydi. Taklif iqtisodiga ko'ra, soliqlarning haddan tashqari yuqori darajasi xo'jalik sub'ektlari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, yalpi taklifni kamaytiradi, inflyatsiyaning oshishiga olib keladi va iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi. Shunday qilib, A.Laffer byudjet-soliq siyosatini soliq tushumlarining maksimal hajmining byudjetga optimal soliq stavkalariga bog'liqligini o'rnatish orqali davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishga qaratilgan davlat siyosati deb tushunadi¹⁷⁴. M.Fridman (XX—XXI-asrlar) monetarizm vakili bo'lib, davlatning iqtisodiyotga minimal aralashuvi haqidagi fikrga amal qildi va pul massasining o'sish sur'atini bevosita tartibga solishga ustuvor ahamiyat beradi. U fiskal siyosat tufayli muomaladagi pulning notekis o'sishi umumiy iqtisodiy beqarorlikka olib keladi, deb hisoblagan. J.Stiglis (XX—XXI-asrlar) fiskal siyosat muammolariga, xususan, soliq yuki, kapital solig'i, optimal soliqqa tortish, soliq islohotlariga alohida e'tibor beradi. U soliq tizimining iqtisodiy samaradorligi, ma'muriy jihatdan soddaligi, siyosiy mas'uliyat va moslashuvchanlik hamda adolatlilikka asoslangan besh tamoyilini belgilab beradi. J.Stiglis o'z e'tiborini optimal soliq tuzilmasiga qaratadi, bu uning fikricha, davlat turmush farovonligini maksimal darajada oshirishga yordam beradi. Ijtimoiy tanlov nazariyasi vakillaridan J.Byukenen (XX-XXI asrlar) byudjet-soliq siyosati muammolarini ko'rib chiqib¹⁷⁵, davlat xarajatlari va soliqlarni o'zgartirish yo'li bilan byudjet barqarorligini ta'minlashga qaratilgan konstitutsiyaviy islohot zarurligini tahlil qiladi hamda asoslab beradi. U soliq sohasida hukumat vakolatlarini konstitutsiyaviy cheklashni talab qiladi, chunki uning fikricha, hukumat o'z oldiga yagona maqsadni qo'ygan. Fiskal siyosatning mohiyati haqidagi g'oyalarni rivojlantirishning navbatdagi bosqichi MDH iqtisodchi olimlari deb belgilash mumkin.

2020 yilda boshlangan Covid-19 global pandemiya tufayli dunyo bo'yicha iqtisodiy faollikni muddatsiz to'xtatishga qaratilgan harakatlar natijasida amalda qo'llanilgan "Buyuk karantin" qator davlatlar iqtisodiyotining inqiroz yoqasiga tushib qolishiga sabab bo'ldi. 2021 boshlariga kelib, Covid-19 pandemiyasining og'ir moliyaviy oqibatlarini va ulardan aziyat chekkan soha va tarmoqlar iqtisodiyoti bilan bog'liq mavzular tadqiqotchilar orasida juda mashhur bo'ldi. Fiskal siyosatning iqtisodiyotga

¹⁷³ Пигу, А. Экономическая теория благосостояния [Текст] / А. Пигу ; общ. ред. С. П. Аукуционек. - Москва : Прогресс, 1985. - 527 с.

¹⁷⁴ Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег [Текст] / Дж. М. Кейнс. - Москва : ЭКМО, 2007. - 960 с.

¹⁷⁵ J.M.Buchanan. Fiscal Theory and Political Economy. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1960; J.M.Buchanan, W.C.Stubblebine. «Externaliy». *Economica*, №29, November 1962, p.371-384; J.M.Buchanan. «An Economic Theory of Clubs». *Economica*, № 32, February 1965, p. 1-14; J.M.Buchanan. *Public Finance in Democratic Process*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1966.

ta'sirini ayniqsa global pandemiyadan so'ng iqtisodiyotni tiklashdagi rolini L.Petrova o'z tadqiqotida batafsilroq tushuntirib beradi. Shuningdek, dunyoning ko'pgina mamlakatlarida global pandemiyadan so'ng fiskal va monetar chora tadbirlarning iqtisodiyotga ta'siri ko'plab bir gurux iqtisodchi olimlar asarlarida va tadqiqotlarida o'rganildi. Zamonaviy sharoitda monetar va fiskal siyosat o'rtasidagi bog'liqlik jihatlarining zamonaviy ko'rinishlari iqtisodchi olimlar P.Jia va G.R.Steelelar tomonidan ilmiy maqollarida o'rganilgan. Shuningdek, iqtisodchi olimlar R.Van Dender, P.O'Reilly va S.Perretlar jahon miqyosida mamlakatlarda Covid-19 global pandemiya davridagi og'ir oqibatlariga qarshi qo'llanilgan soliq va fiskal siyosat chora tadbirlari taxlili amalga oshirildi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, O'zbekistonda olib borilgan davlat fiskal (byudjet-soliq) siyostining hozirgi taraqqiyotga erishish bosqichida istiqbolda har ikkala davrga mos hamda yanada progressiv rivojlanishiga hissa qo'shadigan byudjet-soliq siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilashni taqozo etadi. Shuningdek, fiskal siyosat iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan korxonalarining texnologik imkoniyatlari orqali topadigan yashirin daromadlarini nazorat qilishi kerak. Masalan bugungi kunda raqamli iqtisodiyot sektorida faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarining kapitallashuviga va ular daromadlarining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Mazkur vaziyatdan foydalanganlar asosan yutqazganlar hisobiga boyiganlar, ammo ijtimoiy jihatdan muhim va tizimni tashkil etuvchi sohalarga tegishli soliq solish vositalari orqali erishish mumkin.

Ikkinchidan, fiskal siyosat davlatning o'sib borayotgan xarajatlari orqali aholining faqatgina zaruriyat tug'ilgan qismigagina amaliy yordam qo'lini cho'zishi kerak. Bularga inqiroz davrida ishini yo'qotganlarga, yosh bolali oilalarga, keksa fuqarolar va haqiqatdan ham ijtimoiy himoyaga muhtojlarni kiritishimiz mumkin. Shuningdek, inqiroz davrida yuqori daromad olganlarga esa qattiq soliq siyosatini yuritish ham zarur.

AHOLI SUG'URTA SAVODXONLIGINI OSHIRISH MASALALARI VA UNING SUG'URTA BOZORI RIVOJLANISHIDAGI O'RNI

G'oziyeva Aziza Abdusalomovna

Termiz davlat universiteti mustaqil uzlanuvchisi

O'zbekiston Respublikasida sug'urta bozorini izchil rivojlantirish, aholining moliyaviy manfaatlarini himoya qilish hamda iqtisodiyotda risklarni samarali boshqarish mexanizmlarini kuchaytirishda sug'urta savodxonligini oshirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda¹⁷⁶. Chunki sug'urta tizimining samarali faoliyat yuritishi nafaqat sug'urta tashkilotlarining institutsional barqarorligiga, balki aholining sug'urta xizmatlarining mazmun-mohiyati, afzalliklari va amaliy ahamiyati to'g'risidagi bilim darajasiga ham bevosita bog'liqdir. Aholining sug'urta bo'yicha yetarli tushunchaga ega emasligi sug'urta xizmatlariga bo'lgan talabning cheklanishiga, iste'molchilarning noto'g'ri qarorlar qabul qilishiga hamda bozorda sog'lom raqobat muhitining to'liq shakllanmasligiga olib keladi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda sug'urta aholining va xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy xavfsizligini ta'minlovchi muhim vosita sifatida namoyon

¹⁷⁶ O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 23-noyabrdagi O'RQ-730-son Qonuni "Sug'urta faoliyati to'g'risida" // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.